

JOAN-LLUÍS
MARFANY

Nacionalisme espanyol i catalanitat

Cap a una revisió
de la Renaixença

edicions

62

Joan-Lluís Marfany

Nacionalisme espanyol
i catalanitat
(1789-1859)

Cap a una revisió de la Renaixença

Edicions 62

Barcelona

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47). Tots els drets reservats.

© Joan-Lluís Marfany, 2017

Primera edició: gener del 2017

© d'aquesta edició: Edicions 62 s.a.,
Diagonal, 662-664 - 08034 Barcelona
www.edicions62.cat
info@edicions62.cat

Compost a Víctor Igual s.l.,
Aragó, 390, 7.ª planta - 08013 Barcelona
Impress a Liberduplex

DIPÒSIT LEGAL: B. 25.656-2016

ISBN: 978-84-297-7561-7

ÍNDIX GENERAL

Justificació, 7

Abreviatures, 25

Fonts, 31

Fonts manuscrites, 31 — Fons impreses, 33

Introducció, 79

BURGESIA I NACIÓ

Notes, 113 — Notes addicionals, 121

I. NACIONALISME

1. La Guerra de la Independència: neix la Nació	127
2. Nacionalisme i classe, I	152
3. El Trienni Liberal: la Nació consolidada	176
4. La revolució liberal: el nacionalisme, ideologia hegemònica	194
5. Nacionalisme i classe, II	225
6. Fent la Nació: l'esperit, el territori, la història,
la literatura, la llengua «nacionals»	260
7. Els camins de la nacionalització	294

Notes, 331 — Notes addicionals, 374

II. PROVINCIALISME: UNA DIGRESSIÓ

1. Un <i>deus ex machina</i> innecessari i un catalitzador imaginari	395
2. Les llibertats antigues, restaurades per la Constitució	417
3. «Oprobioso monumento», «Ciudadela inquisitorial»	463
4. Tres falses pistes: independentisme, federalisme,
neoforalisme	470
5. Un cúmulo de malentesos: el «provincialisme»	489

Notes, 509 — Notes adicionales, 531

III. REGIONALISME

1. Del provincialisme antiquari al regionalisme	541
2. La plena eclosió	584
3. Cap a una política regionalista	634
4. La (re)construcció de la catalanitat	681
5. Algunes reflexions finals	748

Notes, 759 — Notes adicionales, 799

Conclusió, 809

INDÚSTRIA I NACIÓ

1. Del prohibicionisme al proteccionisme	811
2. Indústria catalana, indústria nacional: amor al país
i patriotisme	862

Notes, 905 — Notes adicionales, 923

Índex analític i onomàstic, 929

I

NACIONALISME

1. *La Guerra de la Independència: neix la Nació*

A l'hora de buscar els inicis de la construcció de la nació espanyola a Catalunya, la mirada se'n va de seguida a la darrera dècada del Setcents i a les repercussions, directes i indirectes, de la Revolució Francesa. Més concretament, la guerra contra la Convenció va donar peu a una explosió de patriotisme, en principi tradicional i dinàstic, en el curs de la qual va començar a prendre consistència el que aparenta ser una ideologia nacionalista prou clara i explícita. No és fàcil de dir, si més no en l'estat actual dels nostres coneixements, fins a quin punt aquesta ideologia s'havia començat a estendre ja abans entre les elits política i intel·lectual de la Monarquia, però és indubtable que la revolució que s'estava desenvolupant a França des del 1789 va ser el catalitzador que va precipitar-ne, si no la naixença mateixa, sí la projecció al primer pla de la vida política i l'expansió com a ideologia dominant. Ho revela, en primer lloc, la nova insistència en l'ús de vells mots que mai no havien estat esgrimits amb tant d'èmfasi i tanta freqüència i que ara adquirien connotacions i, en definitiva, significats nous: «patria», «nación», «ciudadano».¹ I també, derivat d'aquests, algun de bàsicament nou, com «patriota» i «patriotismo». És significatiu, en aquest sentit, que l'*Exhortación a la defensa de la Patria* que les autoritats van fer divulgar en versions castellana i catalana a les darreries del 1794, posés com a exemple —i amb mots gairebé idèntics als que servirien anys després per a descriure, a la literatura resistent, els efectes del Dos de Mayo— la reacció dels fran-

cesos mateixos al crit de «la Patrie est en danger» de l'Assemblea Nacional: «... y ved ahí que aquella voz y esas ceremonias conmueven el espíritu de toda la Nación, se levantan, se electrizan los Pueblos; y las diversas facciones que hasta aquel punto se hacían guerra intestina olvidan de repente todas sus discordias y, unidas, corren a las fronteras a embarazar los progresos del Alemán...».² Poc més o menys al mateix temps, a la tercera de les seves pastorals sobre aquest tema, l'arquebisbe Armañà retreia el mateix exemple i exhortava a la depuració i fortificació de l'esperit d'espanyolitat en termes que prefiguraven els que faria servir Capmany anys a venir a les crides del *Centinela contra franceses*:

Excitemos en nuestros pechos aquel zelo, aquel amor patriótico que ha hecho en todos tiempos invencibles a los dignos patricios. Un patriotismo fanático ha dado a nuestros enemigos asombrosas victorias y rapidísimas conquistas: ¿podrá menos en nosotros el patriotismo verdadero, legítimo, fundado en los principios inconcusos de la religión, de la naturaleza y de la ley? Para mejor avivar el patriotismo, destiérrense todas las modas, todas las exterioridades ajenas al carácter español y sólo propias de la nación que nos hace durísima guerra. Los que desean imitarla en el vestido, en los gestos, en el semblante y en todo su porte, ¿cómo se opondrán fuertes y constantes a sus perniciosos intentos?, ¿cómo alimentarán en sus pechos máximas y sentimientos contrarios a sus malignas ideas? Francés en todo el exterior, y buen español en el interior, o es monstruosidad o una pura quimera.³

En segon lloc, és reveladora d'aquesta novetat ideològica l'aparició de la literatura, didàctica o galvanitzadora, en la qual es destaca l'esmentat vocabulari. Ja en els primers temps de la guerra, a les darreries del maig de 1793, un tal «Don Antonio» signava al *Diario de Barcelona* un article «Sobre el patriotismo» que és un perfecte exemple d'explicació divulgativa d'un concepte nou. El patriotisme, definia l'autor, «es una afición hacia todo quanto puede hacer feliz a su País: es un deseo ardiente de su gloria; y es un generoso acaloramiento del alma para procurar a la Patria el mayor bien». I, una mica més endavant, aclaria: «la Patria, esto es,

nuestros campos, nuestros usos y nuestros Paisanos» —terra, cultura, comunitat humana. En el seu ús de vocabulari, l'article traeix encara un estadi de transició entre ideologies d'Antic i Nou Règim: «Pueblo», amb una aparició, i «Monarquía», amb tres, encara fan la competència a «Nación», amb sis, i a «Pàtria», amb cinc, però ja es veu ben clarament de quin costat es decanta la balança. Dins un mateix paràgraf, en l'expressió d'una mateixa idea, vells i nous termes alternen: «Quantos vivimos en una *Monarquía*, somos miembros [*«miembros»*, noti's bé, no «súbditos»] de ella, y todos interesamos en su gloria. Cataluña y Asturias, por exemplo, son dos gloriosos Principados, que hacen parte preciosa de la *Nación* Española; pero Asturianos y Catalanes, Manchegos y Aragoneses, son todos porción de la misma *Monarquía*, y deben conspirar concordés a su felicidad». O bé: «Vd. sola [l'article anava adreçat a una dama], con su despejado talento, y con aquel amor con que mira las glorias de su *Patria*, puede sin otro auxilio hacer cosas grandes para la *Nación*. [...] Si además emprehende Vd. alguna obra provechosa a la *Monarquía* [...] ¿Y qué obra, preguntará Vd., puedo hacer yo en beneficio de la *Nación*?».⁴

Al sermó que el trinitari Ramon de Jesús va predicar el setembre del 1794 als estudiants agrupats a la congregació del Sant Crist de Lepant el mot «nació» no hi surt pas, però només un cop s'hi parla de «nuestro Católico Reyno», mentre que «Patria» apareix tretze vegades, «nuestra España», tres, i «Español», vint-i-una, comptant-hi tres «verdadero Español», expressió que, altre cop, esdevindrà típica de la literatura resistent de la Guerra de la Independència. El grau d'ambigüitat que aquests exemples encara contenen sembla reduir-se més a l'anònim elogi pòstum del comte de la Unión que Carles Gibert i Tutó va imprimir el 1795. S'hi fa referència un cop a «la España», cinc a «el Estado», vuit a «la Patria», i dos a «la Nación»; cap, en canvi, ni a «la Monarquía», ni al «Reino». Poc significativament en si, però potser més en aquest context, els termes de comparació per tal de ponderar l'heroisme de l'homenatjat són tots extrets de l'Antiguitat clàssica (Pompeu, Hanníbal, Sòcrates, Cató, Marc Aureli, més els antics

romans en general) i el seu retrat es resumeix en la triple qualificació de «buen caballero, buen ciudadano y buen soldado» —de «vasallo», res.⁵

A l'oda anònima que, poc després de la ratificació del tractat de Basilea, canta el suposat triomf espanyol en la guerra tot just acabada, «Patria» és l'únic terme usat, però s'hi veu molt bé que és un mot que ha passat pel gresol de la Revolució Francesa i hi ha entrat en nous aliatges semàntics. Més encara: el que l'oda realment celebra és justament el desvetllament de patriotisme que la guerra ha provocat:

¿Qué júbilo en los rostros brillar veo
al nombre de la Patria, qual risueño
iris tras el tronar del alto Olimpo?
¿Quién a la madre, que antes olvidaba
el tierno y caro hijo,
da en sus brazos dulce regocijo?
¡Oh espanto! ¡Oh confusión! Las tumbas se abren;
veo salir radiantes y gozosas
las venerables españolas sombras
de invictos héroes que en sangrientas lides
batallando vencieron
y a España honor, asombro al orbe dieron!
[...]
¡Feliz el héroe en quien gozosa pone
la Patria su defensa! ¡Afortunado
mil veces quien por ella los peligros
arrostra, y a su voz ansioso corre
a la inmortal corona!
La Patria es madre; infiel quien la abandona.⁶

El poema duu el tema del terreny abstracte del patriotisme en si al concret de la pàtria que és Espanya i introdueix un aspecte essencial en l'elaboració de tota ideologia nacional, el de la mitologia històrica, dipòsit d'exemples de comportament patriòtic, però ho fa encara en termes generals. D'altres ho havien fet abans

en forma específica i, el que més ens interessa aquí, des d'una perspectiva catalana. Als primers temps de la guerra, el jovenet barceloní Bernat de Borjas i Tarrius (que més endavant faria una certa carrera de funcionari i de polític i passaria sobretot a la història com a comprador del monestir de Yuste en la desamortització del 1821) exhortava els catalans a l'acció mitjançant un diàleg poètic entre Mart i la ciutat de Barcelona, en el qual aquesta recordava que Catalunya s'havia deslliurat de seguida del jou sarraí, que havia conquerit Nàpols, Sicília i Sardenya, i que havia fet

... Duque yo con esta hazaña
De Athenas y Neopatria al Rey de España.

El déu, impressionat, jurava

... que seré siempre tu amigo
Y por ti esgrimiré yo mi cuchilla,
Y en favor de las armas de Castilla.

El triomf final era, doncs, joc de poques taules,

Viendo que Barcelona y Marte a España
Defienden con tenaz, terrible Guerra;
Y en ella harán los hechos más gloriosos
Los fuertes Catalanes valerosos.

I encara insistia:

Y el fuerte Catalán con sus hazañas
La gloria aumentará de las Españas.⁷

Fins i tot si, descomptant les exigències de la rima, triem de veure en les referències a Castella i a «les Espanyes» un ròssec ideològic d'Antic Règim, el que es destaca sobretot en aquest exercici retòric juvenil és la doble i paral·lela assumptió de la història de Catalunya en una comuna història d'Espanya i del pre-

sent heroisme dels catalans en la glòria general espanyola. La seva trajectòria professional i vital duria l'autor a Madrid, de l'Ateneo Científico, Literario y Artístico del qual seria soci en els anys trenta, i a altres llocs diversos de l'Estat. El 1804 escriuria i publicaria una estadística territorial de la província d'Àvila, que Madoz elogiaria i usaria en el seu diccionari.⁸ Vull dir que Borjas seria, com Aribau, com Figuerola, com Prim i com molts altres, un català plenament espanyol, un ciutadà de la nació espanyola. El 1793, als quinze anys d'edat, ja hi estava, com veiem, mentalment predisposat.

Un parell d'anys més tard, una altra oda, aquesta anònima, revivia els tristos moments crítics de l'entrada dels francesos a l'Empordà:

A ti, oh Patria, se vuelven [els empordanesos] y rendidos
 favor piden... ¡Oh afrenta! ¡Oh vituperio!...
 ¡Nuestros hermanos vivirán sumidos
 en duro cautiverio
 y sus ayes oiremos
 y en ocio vil y torpe viviremos!

El poeta invocava aleshores —i era una de les primeres vegades, si no la primera, que això es feia a Catalunya— el que seria de molt el principal referent mític nacional dels pròxims trenta anys, no sols durant tota la guerra contra Napoleó sinó també durant el Trienni i més ençà encara:

¡Sombra del gran Pelayo! ¡sal ayrada
 del profundo sepulcro! esgrime fuerte
 la refulgente y vencedora espada.

Presidida pel seu mite fundador, es produïa tot seguit la desitjada i ideològicament típica «unión nacional», expressada amb una al·lusió geogràfica destinada a esdevenir també típica de la literatura patriòtica de la Guerra del Francès i de tot el Vuitcents:

... Ya marchan a vencer unidos
 quantos del Canigut inacésible
 al Betis son nacidos

i s'hi insistia amb una precisió que la realitat era lluny de confirmar:

y ya qual tierno hermano
 el Catalán abraza al Castellano.⁹

Altres possibles exemples són menys clars. Al famós i molt reproduït sonet en català «A la presa de Bellaguarda», la referència al «valor espanyol», sense particular importància per ella mateixa, pren una altra coloració en el context de la imatge del «lleó» davant el qual «Lo gall francès abat la cresta altiva», però convé guardar-se de projectar enrere el significat indubtablement nacionalista que el «león español» adquirirà a la literatura de la Guerra de la Independència.¹⁰

És cert que hi ha clares indicacions que encara perdura durant aquests anys la vella percepció, d'Antic Règim, dels conceptes que ens ocupen. N'és un bon exemple la crida feta per la Junta de Partit, des de Girona, el 4 de febrer del 1795 per a la «defensa de nuestra sagrada religión, del Rey y de la Patria», en un context en el qual només és qüestió de «patricios» i «vasallos», i «la Provincia» és repetidament esmentada i «el Principado» dos cops, però ni una sola vegada Espanya.¹¹ Pel que fa a «pàtria», no és gens sorprenent, perquè l'antiga accepció es mantindrà viva, al costat de la nova, durant molt de temps, en el vocabulari fins i tot de liberals convençuts: és amb aquest sentit, sense anar més lluny, que usará el mot Aribau a les seves «Trobes». Però sí que sobta de trobar-se «patriota», adjectiu més aviat nou, aplicat a la idea antiga de «pàtria». És el que fa l'anònim autor d'un «remitido» al *Diario de Barcelona* del 29 de novembre del 1805 que, planyent-se de la decadència en què ha caigut el diari i volent contribuir a posar-hi remei, explica que escriu per a «animar a los buenos pa-

triotas que tengan el gusto de instruir a sus paysanos, divirtiéndoles». Queda ben clar que els «patriotas» són aquí els «fills de Barcelona». «Nacional», amb el significat de «nascut en un lloc determinat», era en canvi un adjectiu amb una llarga història, però a punt de desaparèixer tan totalment en aquesta accepció que avui ens colpeix pel seu arcaisme. I tanmateix encara treu ocasionalment el nas, com per exemple a l'anunci de la representació de «el acreditado saynete nacional *El aprenent sabaté*», on la nació del cas és sens dubte la catalana, però en el vell sentit del mot—no «Catalunya», sinó «els nascuts en ella».¹² No gaires anys abans, l'oïdor Zamora l'havia fet servir referint-se a un ermità andalús que, tot i la seva santedat, no havia perdut gens el «carácter nacional».¹³ Una nota afegida pel rector de la Jonquera al llibre parroquial de baptismes en tornar al poble després d'acabada la guerra fixa en una instantània la transició semàntica i mostra la nova idea política vista encara des de la vella: la pau que ha fet possible el seu retorn «ha estat feta entre Espanya y la Nació Francesa» d'un costat, la monarquia, de l'altre, l'estat-nació.¹⁴ De la mateixa manera, al sermó predicat en un ofici d'acció de gràcies per la presa del castell de Bellaguarda celebrat a Santa Maria del Mar, el mot «nación», tot i que mai no es pugui entendre clarament en cap sentit que no sigui el vell, de nou vegades que apareix, s'aplica vuit a la francesa i només un a l'espanyola. S'hi fa, en canvi, cinc referències al «Pueblo Español». Així mateix, mentre que Espanya és anomenada així un parell de cops i s'esmenten també «la Alemania, Nápoles, Prusia, Cerdeña», França no és mai «Francia», sinó sempre «la Nación Francesa» —i en l'única ocasió en què Espanya és al·ludida com a estat d'altra manera que pel nom mateix, ho és amb la fórmula «esta Monarquía».¹⁵

És indubtable, val a dir-ho, que hi ha un factor diferencial de classe en l'ús d'un vocabulari o l'altre i en la manifestació mateixa de la nova ideologia. Les dècimes que un suposat miquelet tot just enllistat escriu, el 1795, per a esvanir «el temor que pudiese tal vez tener a sus enemigos alguno de sus Paisanos», invoquen només la tríada «Dios, la Patria y el Rey» i esgrimeixen exclusiva-

ment arguments religiosos.¹⁶ Donat el lloc de publicació, aquests versos no semblen tant propaganda adreçada a les classes subalternes com un intent de tranquil·litzar els lectors del *Diario de Barcelona* sobre les sòlides i innocents virtuts vassallàtiques d'aquelles classes; vull dir que reflecteixen els límits que els poderosos i els seus adlàters pensen que té o voldrien que tingués la capacitat de comprensió ideològica d'aquestes classes. La cosa és encara més evident a la literatura realment popular o pròpiament de propaganda generada pel conflicte i així seria encara durant la guerra contra Napoleó.¹⁷ El nacionalisme devia semblar massa nou i sofisticat, i possiblement massa perillós, per a la gent senzilla. Tot i així, alguna cosa que s'hi acosta molt traspua ja esporàdicament fins i tot en aquesta mena de material. Al títol de les *Rústicas coblas de un fervorós español per animar als Fadrinets Catalans contra del Francès en defensa de la Fe, Rey y la Pàtria* (1793), per exemple, si bé és cert que tant «pàtria» com «espanyol» poden ser perfectament entesos en les respectives accepcions tradicionals (de «lloc on s'és nascut» i de «súbdit del rei d'Espanya»), ¿seria excessivament agosarat de captar, en la conjunció de «fervorós» amb «espanyol», ressonàncies de patriotisme nacional modern?¹⁸

Potser sí. No em sembla, en canvi, inadmissiblement especulatiu de veure senyals d'alguna mena d'evolució gradual de mentalitat en aquest terreny en la comparació entre un dels sermons fúnebres dedicats el 1789 a la mort de Carles III i un altre de pronunciat el 1807 en acció de gràcies pel nomenament de Godoy com a Almirall General d'Espanya i les Índies: el primer parla sis vegades de «Reyno» i una de «Monarquía», i «Nación», en les dues ocasions en què apareix, s'entén perfectament, sense altres connotacions, en el vell sentit gentilici; en el segon, bé que els espanyols són anomenats cinc vegades «los vasallos de S. M.» i només una «todos los Españoles», Espanya només és un cop «Monarquía», mentre que «nación» n'apareix cinc, sempre interpretable, en darrera instància, en la vella accepció, però sempre susceptible també («los [votos] de toda la nación», «el bien de la nación», «un bien común de la nación») d'una lectura moderna.¹⁹